RIIGIKIRJANDITE ALUSTAMISE RETOORILISI VÕTTEID

Kersti Lepajõe
Helsingi Ülikool / Tartu Ülikool

Kõik algab algusest – ehk see, kuidas lugeja teksti tajuma, seda vastu võtma hakkab, sõltub sellest, kuidas kirjutaja oma teksti alustab, millise silla või õigemini suhtluskanali ta lugeja ja kirjutaja vahele loob. Algus on kui kirjutaja visiitkaart – selle alusel tekib lugejal oma arusaam kirjutajast ja käsiteldavast ainest. Seega on algus oluline, sest see äratab lugeja tähelepanu ja juhib tekstis sisalduva juurde. See on ka üks põhjusi, miks näiteks meediaõpikutes pööratakse tekstide pealkirjadele, juhtlõikudele ja sissejuhatustele sedavõrd olulist tähelepanu (vt nt T. Hennoste 2001: 63–82). Algus on oluline ka lugemisprotsessi ja teksti interpreteerimise seisukohalt – teksti algus ja selles antav info juhendavad lugejat tervikteksti tajumise ja mõistmise juurde.

Teksti mõistmine on alati seotud teksti taustaga, see tähendab selle mõistmisega, milline on olnud kirjutamise kontekst ja millises kontekstis alustab tekst oma iseseisvat, kirjutajast sõltumatut elu. Kui lugeja alustab teksti lugemist, teab ta enamasti, millisesse konteksti see tekst asetub, teab kultuurinorme ja selle kultuuriga liituvaid tekstiloometavasid.

Kui vaadelda riigikirjandeid, mis on käesoleva artikli aluseks, siis sedagi tekstiliiki saadavad mitmed kultuurilis-hariduslikud taustad ja arusaamad. Ühtpidi on riigikirjand kindlaks kujunenud normidega arutlev õpilastekst, kuid samas selline tekst, mille alusel kontrollitakse emakeele õppekava täitmist ja õpilase kirjaliku eneseväljenduse taset ning küpsust (RT I 2002, M. Hennoste 1998: 26). Teisalt seostub kirjandi kui pikka aega Eestis püsinud teksti- ja eksamiliigi ning kirjaliku teksti loomise harjutustüübiga rida

kultuurilisi norme ja väljakujunenud arusaamu, milline kirjand olema peaks ja millist rolli eksamitööna tal täita tuleks. Selliste väljakujunenud tavade hulka kuuluvad ka käsitlused kirjandi algusest ehk sissejuhatusest. Mõned nn normid on jõudnud ka tekstiõpikutesse.

Näiteks M. Ehala pakub oma tekstiõpikus "Kirjutamise kunst" (2000) välja järgmise kirjandi sissejuhatuse iseloomustuse: "Hea sissejuhatus peab täitma nelja tingimust: äratama lugejas huvi; andma lugejale märku, millise nurga alt autor teemat käsitlema hakkab; avama autori põhiidee; olema lühike." Samas ütleb Ehala, et "kuigi sissejuhatus on vormilt lihtne ja mahult lühike, ei ole teda sugugi lihtne kirjutada" (Ehala 2000: 50). See on tõsi, aga ka need sissejuhatusele esitatavad tingimused ei abista kirjutajat kuigivõrd. Loetletakse seda, millised funktsioonid peaksid heal sissejuhatusel olema, aga mitte seda, millise sisu ja vormiga võiksid sissejuhatused olla ja milliste võtetega oleks kõige parem neid nelja tingimust täita.

Selles osas on märksa enam abi näiteks M. Hage "Tekstiõpetusest" (2000). M. Hage nimetab lisaks sissejuhatuse funktsioonidele ka sissejuhatuse põhitüübid: lugu, mis esitab teemaga seonduva juhtumi; probleemi ülesseadmine; mõistete seletamine, milles defineeritakse pealkirja märksõnu või mõisteid; sisujuht – antakse ülevaade teemast, selle osadest ja teksti eesmärgist; tsitaat kui kellegi sõnasõnaline seisukoht; päevateemaline või ilukirjanduslik põige (Hage 2000: 137–138). Sissejuhatuse põhitüüpide tutvustamisest on palju enam kasu, sest kui kirjandi kirjutajad teavad, millised võimalused on olemas, siis on tõenäolisem ka oskus neid rakendada.

Samalaadset teksti algusele lähenemist tutvustavad ka A. Mikkola, A. Julin jt praegu Soomes kasutusel olevas gümnaasiumiõpikus "Äidinkieli ja kirjallisuus" (1989). Nad rõhutavad, et algus juhatab lugeja teksti kui terviku juurde. Algus võiks üllatada ja motiveerida lugema, rääkida teemast ja sellest, kuidas seda lahendada kavatsetakse, kuidas teema seostub teiste tekstidega, esitada kirjutamise põhjused jne. Võimalusi on palju: võib kohe minna peateema juurde, võib defineerida põhimõisted, võib alustada taustainfoga, hea on ka algusesse sobiv tsitaat, retooriline küsimus, mingi väide, aga ka vastandamine (Mikkola 1998: 162–165).

Igale keelehuvilisele teavet pakkuv Soome tekstikäsiraamat "Tekstitekijän käsikirja" (1997) annab tööeluks vajalikke tekstitegemise üldisi juhtnööre, pidades silmas nii igapäevakirjutaja, ametniku kui ka õppija vajadusi. Käsiraamat annab juhiseid ka tekstide alguste kohta. Selles rõhutatakse, et teksti algus valitakse vastavalt teksti eesmärgile ja tekstiliigile, sest erinevad tekstiliigid nõuavad erinevaid sissejuhatusi. Näiteks pole võimalik ühtmoodi alustada uudist, ärielus tavalist müügipakkumist või koosoleku protokolli. Sissejuhatus on see, mis määrab, millest tekst rääkima hakkab, seal määratletakse probleem, sõnastatakse põhiidee, vihjatakse teistele tekstidele (konteksti asetamine, kultuurikogemusega arvestamine), antakse taustinfot jne. Käsiraamat pakub ülevaate sellest, kuidas näiteks alustada erinevaid tarbetekste (infolehed, protokollid, juhendid) või millised sissejuhatused on sobivad uudistekstile või kliendile suunatud tootetutvustusele. Heade alustamisviisidena esitatakse faktiga alustamist, retoorilist küsimust, aga ka iseenda ja oma kirjutusprotsessi tutvustamist. Sobivad ka tsitaat, kirjeldus, mingi väide vms. Algus ei pea olema liiga pikk, see ei tohiks sisaldada liiga palju detaile, sest see on ikkagi tekstiga tutvumisjärk. Paremaks peetakse pigem lühikest kui pikka algust, sest pikk ei anna tekstile kindlat suunda. (Iisa jt 1997: 218–240)

E. Werlich oma tekstikontseptsioonis, mis on esitatud tema uurimuses "A Text Grammar of English" (1983), käsitleb alguse seoseid erinevate tekstitüüpidega. Ta nimetab, et vastavalt tekstitüübile kasutatakse sissejuhatustes erinevaid retoorilisi võtteid. Arutledes teksti terviklikkuse üle, väidab Wehrlich, et sissejuhatus ei pea olema tervik erinevalt kogu tekstist, vaid see peaks lugeja juhtima teema juurde ja andma võimaluse edaspidi koherentse teksti loomiseks. Wehrlich jagab sissejuhatused ruumi või olukorda tutvustavateks (*direction-determining introduction*), situatsiooni tutvustavateks (*situational introduction*), teemat määratlevateks (*topic giving introduction*) ja vastandamist esitavateks (*antithetical introduction*) sissejuhatusteks.

Ruumi või olukorra esitlused sobivad alustama deskriptiivseid tekste, olgu siis tegemist tehniliste kirjelduste või narratiivsete tekstide algustega. Viimastes on üsna tavalised isiku või tegevusruumi kirjeldused, enne kui hakatakse sündmustikuga edasi liikuma.

Situatsioonikirjeldusega alustamine sobib samuti narratiivse tekstiga, kuid siis lisatakse eelnimetatule veel üks oluline aspekt – aeg. Kõige lihtsamat tüüpi situatsioonikirjeldus on taandatav küsimustele kes, kus, miks, millal ja miks. Teemat määratlevad algused sobivad analüüsivate tekstidega. (Näiteks: *Nii nagu arvuti koosneb ka inimaju tuhandetest närvirakkudest.*) Lugeja tajub kohe, et tegemist on analüüsiva tekstiga ja hakkab ka seda siis vastavalt interpreteerima. Seda tüüpi algus sobib ka juhendavate tekstidega. Tavaliselt vihjab sellistele tekstitüüpidele ka teksti teemat määratlev pealkiri. Vastandamine – teesi ja antiteesi pakkumine sobib argumenteerivate tekstide sissejuhatuseks, kus oluline on oma hinnangu või arvamuse esitamine või oma seisukohtade kaitsmine. Kuid sellist võtet võib kasutada ka teadustekstide sissejuhatustes. (Wehrlich 1983: 150–157)

Millist tekstitüüpi esindab **kirjand**, selle määratlemisega tekib aga probleeme. Teada on, et riigikirjand peaks olema **arutlev** tekst. Järelikult võiks ta sisaldada endas argumenteerivate ja analüüsivate tekstide motiive, sest kirjandis tuleb mingit probleemi lahata, oma seisukohti ja arvamusi esitada ja põhjendada. Kuigi jutustused ja kirjeldused pole kirjandinormides soovitatavad, võiks neid teksti sissejuhatuses aktsepteerida kui üht võimalikku retoorilist võtet, mis võiks lugejas teksti vastu huvi äratada või mingit üllatust pakkuda. Millist tekstitüüpi kirjand tegelikkuses esindab, pole tihti võimalik öelda, sest kirjandi mõiste alla mahuvad väga erinevate tunnustega tekstid.

Analüüsinud 50 riigikirjandi algusi (kirjutatud 1999), võib täheldada nende hulgas äärmiselt erinevaid tekste.

Kõigepealt tekstide sissejuhatuse pikkusest. Olen lähtunud õpilase enda teksti struktureerimisest ja võtnud aluseks kirjutaja määratletud alguse – teksti esimese lõigu. Analüüsitud töödes olid alguslõigu pikkused väga erinevad: kõige lühem 19 sõna ja 113 tähemärki, kõige pikem 191 sõna ja 1082 tähemärki. See tähendab pea kümnekordset pikkuse vahet. Selge on see, et mida pikem on tekstilõik, seda enam suudab kirjutaja sinna informatsiooni mahutada ja sissejuhatusi liigitades on selliseid pikki ja paljudest

erinevatest asjadest rääkivaid sissejuhatusi võimatu mingi kindla tüübi alla paigutada. Seda enam, et paljud kirjutajad ei taju vahet sissejuhatuse ja teksti tegeliku arendamise vahel. Pikk ja paljudest asjadest rääkiv sissejuhatus on ebaotstarbekas ka teksti jätkamise seisukohalt, sest tuleb otsustada, millisest lähtekohast tekstiga edasi minna, ja osa sissejuhatuses nimetamist leidnud asjaolusid jääb paratamatult lähemalt käsitlemata.

Vaatlen tekstide algusi kolmes rühmas vastavalt kolmele põhifunktsioonile, mida Halliday on oma funktsionaalse grammatika sissejuhatuses teksti metafunktsioonidena esile toonud (Halliday 1985). Need on 1) tähistusfunktsioon (ideatsiooniline funktsioon), mis toob esile teksti suhte tekstivälise maailmaga; 2) intertekstuaalne funktsioon, mis näitab suhet teiste tekstidega ja diskursustega ja 3) interpersonaalne funktsioon, mis konstrueerib kirjutaja ja lugeja vahelist suhet. Temaatiline algus tähendab siirdumist otse asja juurde ja viitab pealkirjas nimetatule, interdiskursiivne algus seostab teksti mõne teise diskursuse või tekstiga, interpersonaalne algus tõstab esile teksti suhtlusfunktsiooni, kirjutaja ja lugeja suhte: see pöördub otse lugeja poole või räägib kirjutaja isikust.

Esimese rühmana vaatlen **intertekstuaalseid algusi**, mida võiks N. Fairclough'le (1995) toetudes nimetada ka diskursuse esitamiseks (*discourse representation*). Vaatlen intertekstuaalsust seega laiemalt kui oma varasemas artiklis kirjandite sisulist struktuuri analüüsides (Lepajõe 2003), kus vaatlesin intertekstuaalsete viidetena vaid selliseid, kus teksti struktuuri osaks on teine konkreetne tekst nimetamise kaudu, tsitaadi või referaadi vormis. Diskursuse esitamisena vaatlen ka selliseid algusi, kus tuuakse sisse ükskõik missugune käsitletavast teemast/pealkirjast laiem taust, millega võrreldes hakatakse või vähemalt oleks võimalik hakata teemat käsitlema. Seega kuuluvad selle algustüübi alla seosed teiste tekstidega, nende kasutamine, suhete loomine varasema teksti-, aga ka kultuurikogemusega.

Kõigepealt võib seoseid luua **tsiteerimise** (otsene laenamine) ja **refereerimise** (kaudne laenamine) abil. Tsiteerimine on mõttekas kirjandi alguses vaid siis, kui autoritekstis on midagi sedavõrd erilist, milleta läbi ei saa või mis tekitaks lugejas huvi teksti vastu

(Lepajõe 2003: 102–115). Analüüsitud töödes kohtasin otsest laenamist – tsiteerimist vaid üks kord. Töös on kasutatud motona tsitaati Goethe "Faustist"

(1) *Vaid see on väärt nii vabadust kui elu,*
kes pidevalt neid kätte võitma peab (J.W Goethe). (Eneseusk ja eneseteostus 161 033)

Järgneb kirjandi sissejuhatav lõik.

> *Elu on pidevas liikumises olev aegruum. Mööduvad päevad, kuud, aastad ja aastasajad – inimene oma põhiolemuselt jääb, kuid liigub ja muutub koos sellega. Midagi hukkub, kaob, midagi tuleb juurde, toimub pidev areng, mitmekesistumine, muutumine. Vastavalt ajale loovad inimesed ümbritsevale ühiskonnale väärtushinnanguid, rajavad tõekspidamised ja kehtestavad reeglid. Ometi on olemas kindlad, sajandite jooksul püsima jäänud põhiväärtused, mida vaatamata kõigele siiski eatuks loetakse. Täisväärtusliku elu edenemise aluseks on läbi aegade peetud töö väärtustamist, eneseusku, eesmärgi püstitamist ja selleni jõudmist, kindlat tahet, ausust, võitlusvaimu ning austust kõige väärika vastu.* (Eneseusk ja eneseteostus 161 033)

Tsitaat on sobiv, seos tsitaadi ja sissejuhatava lõigu vahel on olemas: ka ülejäänud sissejuhatuse osa jätkab intertekstuaalses võtmes. Kirjutaja defineerib tsitaadist lähtudes intertekstuaalselt, kuigi allikat nimetamata, mis on elu: *pidevas liikumises olev aegruum.* Intertekstuaalsusele viitavad mitmed väljendid (*on olemas ... põhiväärtused, loetakse, on peetud*) Aga püsitakse teema juures (*elu edenemise aluseks on läbi aegade peetud töö väärtustamist, eneseusku, eesmärgi püstitamist*). Pealegi tsitaadis esinev sõna *väärt* esineb kirjandi alguslõigus modifitseeritud kordusena – *väärtustamist.*

Kahe järgneva töö autorid oskavad kirjandi etteantud pealkirja "Suur aeg nõuab suuri inimesi" seostada J. Hašeki *"Vahva sõdur Švejki juhtumised maailmasõja päevil"* algusega. See on hea lähenemisviis

siis, kui pealkiri ise ongi tsitaat. Selle äratundmine aga pole õpilaste hulgas iseenesest mõistetav. Ja ega kirjutajalt seda nõutagi.

(2) *Kuulus Tšehhi kirjanik Jaroslav Hašek on kord öelnud: suur aeg nõuab suuri inimesi. Tõsi ta on, sest igal inimajaloo etapil on esile kerkinud isikuid, kes jätavad endast sügava jälje ajalukku. Pole Eestigi selles osas erand. Uue Eesti riigi kujunemisperioodil on selleks isikuks meie kõigi poolt armastatud president Lennart Meri. Milles seisneb Lennart Mere fenomen?* (Suur aeg nõuab suuri inimesi (Suur aeg nõuab suuri inimesi (J. Hašek) 600 020)

(3) *Nende sõnadega algab J. Hašeki huumoriklassikasse kuuluv teos "Vahva sõdur Švejki juhtumised maailmasõja päevil" Teose tegevus toimub Esimese maailmasõja ajal, autori arvates oli siis suur aeg. Milline on aeg ja millised on inimesed tänapäeval?* (Suur aeg nõuab suuri inimesi (J. Hašek) 232 020)

Mõlemas töös ei piirduta vaid tsitaadi esitamise kui pealkirja ja sissejuhatava lõigu vahelise seose loomisega, vaid pöördutakse küsimusega lõigu lõpus otse lugeja poole. Küsimuse esitamine alguslõigu lõpus tähendab seda, et järgnev tekst peaks sellele küsimusele vastama. Küsimuse esitamine on tavaline retooriline võte alustada teksti ka siis, kui tahetakse asetada seda mingisse laiemasse konteksti. Näites 3 esitatud sissejuhatuse kirjutaja ilmselt nii on teinudki (*Milline on aeg ja millised on inimesed tänapäeval?*). Mõlemas sissejuhatavas lõigus on ühendatud intertekstuaalne ja interpersonaalne algus.

Sagedamini kui tsitaati kasutatakse kirjandi alguses mõne teise teksti **refereerimist**. Näiteks:

(4) *Öeldakse, et maa on meie ema ja ilm – meie isa. See ütlus peab kindlasti paika, sest maa on kui ema, kes rinnaga oma last toidab.* (Veart maa 059 037)

(5) *Olen kuulnud, et paljudel meil on oma täht, mida otsime ja mille poole pürgime. Mina oma tähte veel leidnud ei ole, kuid rahatähe, taevatähe ja kirjatähe avastasin enda jaoks juba varajases lapsepõlves.* (Rahatäht, taevatäht, kirjatäht 450 025)

(6) *Paljud selgeltnägijad on öelnud, et kõige suuremat jõudu inimeses omab tema usk enesesse. Kahtlemata ongi viimane see, mis inimesi elus edasi viib, probleeme lahendada aitab ja isegi ravib.* (Eneseusk ja eneseteostus 450027)

Riigikirjandite sissejuhatusi iseloomustavad just sellised ebamäärased refereeringud, nagu näidetes 4–6. Kirjutaja püüab oma väitele kinnitust otsides kellelegi toetuda, kuid tal pole täpset allikat käepärast. Tunnuslik on neile refereeringutele see, et kõige olulisem info, millest kirjutaja oma kirjandis lähtuda tahab, esitatakse kõrvallauses. Pealause verbid on umbisikulises tegumoes või enesekohased *(öeldakse, olen kuulnud)*, või siis on allikas määratlemata *(paljud selgeltnägijad)*. Järelikult sisaldub sissejuhatava tekstilõigu tuum kõrvallauses ja seda tuleks edasi arendada järgnevates tekstilõikudes. Tüüpiline ongi, et sissejuhatuse teises lauses kirjutaja väljendab oma nõustumist refereeritud mõttega ja hakkab seda järgnevas tekstis põhjendama.

Intertekstuaalseid seoseid saab luua ka **nimetamise** abil, s.t intertekstuaalse allikana ei esitata teist teksti, vaid üksnes viidatakse selle olemasolule. Tegemist on teatud mõttes eelmistele näidetele vastupidise strateegiaga. Näidetes 4–6 keskenduti intertekstuaalse viite sisule, jättes allika ebamääraseks, järgnevates näidetes tõstetakse esile intertekstuaalseid allikaid, neis öeldut aga konkretiseerimata. Näidetes (7, 8) on need allikad ainult nimetatud: piibel, Goethe, Bulgakov ja Tammsaare.

(7) *Kui mõelda kuradile, siis võib ka kohe mõelda piiblile, sest sealt ongi see müstiline olevus oma nime saanud. Kui vanasti nähti kuradis kogu kurjuse ja paha kehastust, siis tänapäeval ei ole ta enam ainult põrguvürst ja jumala paha vastane, vaid ta on saanud inimeste silmis hoopis teistsuguse tähenduse. Igal inimesel on välja kujunenud oma isiklik nägemus*

kuradist, mis on peaaegu alti erinev kaasmaalaste omast. Õpilastele võib olla kuradiks õpetaja, kes on liialt kuri ja range. Kõige paremaks näiteks aga praegusest ühiskonnast sobiks siia Milosevic, kes Nato arvates on kõikide kuradite kurat. (Kuradi mitu nägu (Goethe, Bulgakovi ja Tammsaare teoste põhjal) 059 036)

(8) *Kurat on oma tegemistega olnud inimesele sama lähedane kui jumal. Üheta ei oleks teist. Kuradist on saanud kurjuse ja õeluse sümbol, vandesõna, mille ütlemise eest vanemad oma last noomivad. Kirjandusklassikud Goethe, Bulgakov ja Tammsaare ei ole kuradit sugugi ainult meile Piiblist tuttava ühepalgelise tegelasena kujutanud.* (Kuradi mitu nägu (Goethe, Bulgakovi ja Tammsaare teoste põhjal) 161 035)

Kummaski mitmelauselises sissejuhatuses leidub ka muid intertekstuaalseid viiteid, kuid nende allikas on jäänud nimetamata (*on olnud, on nime saanud, on saanud sümbol*) või niisama ebamäärane nagu näidetes 4–6: *vanasti, tänapäeval, inimeste silmis, igal inimesel, kaasmaalased, õpilased, praegune ühiskond, vanemad.* Näites (7) analüüsib kirjutaja kuradi üldaktsepteeritavaid rolle ühiskonnas, aga konkretiseerib oma mõttekäiku, esitades kuradina õpetajat või Milosevici. See on hea näide sellest, kui kirjutaja ei taha mingil põhjusel rääkida iseenda nimel, vaid seostab väite intertekstuaalse allikaga (esimese puhul suhteliselt ebamäärane *õpilased võivad*, teise puhul konkreetsem *NATO*). Kirjutaja kasutab intertekstuaalsete allikate vastandamist (enne – tänapäeval), toob hulga näiteid eri valdkondadest (*õpetajad, Milosevic, NATO*), aga just seetõttu on alguslõik liiga palju infot sisaldav ja ei juhi lugejat kuigi täpselt kuradi käsitluste juurde Goethe, Tammsaare või Bulgakovi teostes.

Mõlemas näites kasutab autor mõiste (kurat) **defineerimist,** aga jätab definitsiooni ebamääraseks – kuradist on saanud *kurjuse ja õeluse sümbol, sama lähedane kui jumal* (8); tänapäeval ta *ei ole põrguvürst ega jumala vastane* (7). Viimase näite definitsioon on väljendatud eituse kaudu.

Defineerimist seoses intertekstuaalsusega kasutab ka järgmise töö autor. Tema viidatavad allikad on *keegi, igaüks, iga kirjanik, lugeja.*

(9) *Maailma kirjanduse klassikute hulka kuuluvad eelkõige nimed, keda teatakse üle maa ning keda on tõlgitud paljudesse erinevatesse keeltesse. Kuid keegi ei keela igaühel omaette koostada kirjanduses pingerida või üles nimetada klassikuid. Minu jaoks kuuluvad tabelisse nii nimed maailma areenilt kui ka kirjanikud kodusest Eestist. Selge on see, et iga kirjanik soovib oma teosega edasi anda mingit sõnumit, ent alati on lugeja arusaam sama erinev kui on iga inimene teisest.* (Mida on klassikalisel kirjandusel öelda tänapäeva lugejale? 450 028)

Lisaks intetrtekstuaalsetele viidetele toob kirjutaja sisse ka oma isiku (*minu jaoks*) ja loob selle kaudu interpersonaalse suhte.

Terve rida kirjandeid algab kaugete laiade taustakirjeldusega, mis alles pikkamööda teema juurde jõuavad. Kuigi siin pole harilikult viiteid konkreetsetele tekstidele või allikatele, võib neid siiski pidada teatud mõttes intertekstuaalseteks algusteks, sest nad seostavad kirjandi teema teiste diskursustega või oma kogemustega maailmast või sellega, mida on varem õpitud.

(10) *Me sünnime siia ilma täiesti abitutena. Vaatame ümberringi ja tunneme hirmu selle avara ning julma koha ees. Kui raske on alguses uskuda, et õpid selgeks vajalikud reeglid ja nipid ning suudad nende abil elus hakkama saada. Aja jooksul koguneb kasulikku infot hulgaliselt. Need teadmised moodustavadki omaette tarkuste raamatu – põhimõtete ja kogemuste teadmiku, millest saab vajaduse korral abi otsida. See teos sisaldab lõpmata palju informatsiooni ja täieneb pidavalt, sest kunagi ei ole võimalik teada kõike, mis maailmas toimub.* (Mis on minu tarkuse raamat? 091 014)

(11) *Inimene sünnib siia ilma abitu ja väetina, ilma mingite tõekspidamiste ja maailmavaadeteta. Kuid see väike olevus areneb pidevalt ning temaga koos arenevad ka tema nägemused asjadest ja teistest persoonidest me ümber.* (Eneseusk ja eneseteostus 600 028)

Sellised laiad, tervet maaima hõlmata püüdvad algused (10–11) on tüüpilised just kehvematele kirjanditele. Alguslõiku üritatakse panna kogu inimkonna või vähemalt iseenda maailmakogemus, see aga on väga raskelt seostatav konkreetse teemaga ega juhi lugejat edasise juurde. Selliste sissejuhatuste najal ei saa lugejal tekkida koherentset tervikut tekstist, sest sissejuhatused on laialivalguvad ega aita teksti interpreteerida.

Teise algustüübina käsitlen **interpersonaalseid algusi**, kus alguslõik viitab kommunikatsiooni osalistele – kirjutajale või lugejale. Otseselt lugejale suunatuks, teda aktiviseerivaks algustüübiks võib lugeda küsimuse esitamist, mille autor ise kas siis kohe või hiljem kirjandi sees ka vastab või unustab vastamata, aga mis sellegipoolest juba oma vormiga tõmbab lugeja kaasa interaktiivsesse situatsiooni (näited 2, 3, 12, 13). Suhete loomiseks lugejaga on muidki võimalusi: autori enesetutvustus, nagu näide (12), endale lugejaga sama identiteedi loomine (*meie* kasutamine), pöördumised lugeja poole.

Enesetutvustuseks võib pidada järgnevat.

(12) *Eile veetsin päeva üksi, jalutades linnapeal ning mõtisklesin elu üle. Raudteejaam on minu jaoks alati olnud millegi sümbol, kas siis lõppjaam või siis lahkumine. Mulle meeldib see ilu, mille rööpad joonistavad maapinnale ning õlistel rongidel oleks justkui rääkida midagi nendest vahemaadest, mida nad läbinud on. Mulle meeldib inimestele silma vaadata. Päikesepaiste ja inimeste rahulolevad näod, eriti kui keegi ilus inimene sulle naeratab, on mind alati rõõmsaks teinud. See on kohale jõudmise tunne. Kui aga inimesed on isekad, kui nad püüavad jätta muljet, mis ei vasta tegelikusele, kui ümbritseb mind sompus ilm, valdab mind nukrus, siis on see justkui lahkumine. Kui kõik inimesed oleksid minu vastu head, siis teaksin, milleks olemas olla. Paraku aga see*

nii ei ole. Ma pean elama ka siis, kui mind valdab nukrus. See ongi tarkus, mis inimesel vajalik on – milleks ja kuidas elada oma elu. Millises tarkuseraamatus see kirjas on? (Mis on minu tarkuse raamat? 091 018)

Analüüsitud töödest (50) oli see ainuke, kus teksti alustatakse pika kirjeldusega sellest, mida kirjutaja tegi ja mis talle meeldis. Kirjandi kirjutaja räägib enda nimel, tutvustades lisaks tegevustele (*veetsin päeva, mõtisklesin*) ka oma tundemaailma (*päikesepaiste ja inimeste rahulolevad näod ... on mind alati rõõmsaks teinud, mind valdab nukrus*) Tavakäsitusega kirjandi alguslõigust see kokku ei sobi, kuigi tekst tõepoolest eristub ülejäänutest ja lugeja tähelepanu äratamise vajadus on siin täidetud. Seejuures aga on sissejuhatav lõik liiga pikk ja lõiku lõpetava küsimusega üsna kaudselt seotud. Lõigu lõpus esitatud küsimusele peaks aga andma vastuse järgnev tekst.

Teksti ülesehitamine **küsimus–vastus** printsiibil on populaarne teksti ülesehitamise võte, mida tutvustavad ka mitmed tekstiõpikud (Iisa jt 1997: 233; Mikkola jt 1998: 162–163). See võte sobib sel puhul, kui teksti püütakse kirjutada lugeja ootustele vastavaks. Lähemalt on küsimus–vastus ülesehitust käsitlenud A. Mäntynen oma väitekirjas (2003: 80–86, 94–95). Ka kirjandi kirjutajatele on see võte tuttav, analüüsitud töödes esines sissejuhatava lõigu küsimusega lõpetamist 11 korda. Küsimus võib viia otse teema juurde (*Milles seisneb Lennart Mere fenomen?* näide 2) ja sel juhul hakatakse järgnevas tekstis sellele vastust otsima. Küsimus võib aga ka olla sedavõrd üldine, et kirjutaja eesmärgiks saab siin olla vaid lugeja arvamuse kujundamine (*kes ei kardaks ootamatut välksurma?* näide 13). Püütakse luua lugejaga sama hoiakut – kõik inimesed kardavad.

(13) */... /Osa inimesi näevad sõlmena ökoloogilise katastroofi ohtu, mis ähvardab aeglase kollektiivse surmaga. Et inimkonna saatus sõltub tema enda meisterdatud asjadest (tuumapomm), loob see ebakindlust. Kes ei kardaks ootamatut välksurma?* (Ajalool on sõlm sees 161 038)

Siingi on interpersonaalne algus põimitud intertekstuaalse viitega (*osa inimesi näevad*). Interpersonaalseid suhteid aitab luua **deikti-**

kute *meie* või *mina* kasutamine. Nende abil luuakse seos lugeja ja kirjutaja vahel. Näiteks *meie*-deiksise abil kujutab kirjutaja end ühena grupist, osutab rühmaga samastumisele. Nii loodab kirjutaja, et lugeja võtab omaks esitatud perspektiivi või kuulub eeldatavasti kirjutajaga samasse rühma. Selline retooriline võte on tüüpiline, kui kirjutaja tahab väite taha tuua mingi kollektiivi. Aga *meie* referent võib tähendada ka kõiki inimesi ja seega vihjata väite üldaktsepteeritavusele (Pajusalu 1999: 56–59, Lepajõe 2004: 85–89). Niisugust retoorilist võtet kasutavad abituriendid riigikirjandites üsna sageli, luues nii interpersonaalseid suhteid enda ja lugeja vahel.

(14) *Kurat, kes ta on? Meie väljamõeldis, inimese piiramatu fantaasia vili. Kuid äkki on ta tõesti olemas? Võime väita, et saatanat ei ole olemas, kindlalt seda ütelda ei saa. On, kuidas on, ent sellega peame leppima, et mingil moel ta eksisteerib, kas või meie alateadvuses. Pöördume tema poole aukartusega.... Keegi meist pole kuradit näinud ja kes väidab, et on, seda peame hulluks.* (Kuradi mitu nägu 280 017)

(15) *...Ning see, kuidas me kujundame oma elus järgmise päeva, on väga oluline ka meie tuleviku jaoks.* (Paremasse homsesse viivad meid usk, arukus, armastus ja koostöö 280)

(16) *Mitmed asjad meie elus on kaodanud oma kunagise väärtuse ja tähenduse. Muutunud on keskkond ja inimene. Kuid nii rahatäht, taevatäht ning kirjatäht on andnud ja annavad meile palju, omades seega väga suurt tähendust elus.* (Rahatäht, taevatäht, kirjatäht 450 029)

Näited 14–16 räägivad ***meie*** kui inimestest, järelikut püütakse lugejaga selle alusel luua ühist maailamapilti – üldinimlikke arusaamu rõhutades. *meie* esineb nii atribuudina, *meie väljamõeldis, meie elu,* kui ka tekstiosalisena (*me kujundame, annavad meile*).

Lisaks otsisin selliseid kirjandi algusi, mis hakkaksid kohe rääkima asjast ehk oleksid seotud kirjandi pealkirjas nimetatud teemaga (näide 17).

(17) *Minu tarkuse raamat on varjul minu hinges ja mõistuse salasoppides. Ma ei ole seda küll käes hoidnud, kuid tean, et ta on kusagil minus olemas. Minu eluõpik on tarkuse terade peidukoht. Neid ivasid olen kogunud 18 aastat. Raamat pakseneb iga kord, kui olen midagi läbi elanud. Suurem osa tarkusest olen kogunud koolist, kodust, meediast, isiklikust elust.* (Mis on minu tarkuse raamat 280 019)

Analüüsitud töödest leidsin vaid kaks sellist näidet. Tõenäoliselt oskavad või julgevad kirjandi kirjutajad vaid harvadel juhtudel kohe asja juurde siirduda, sest neid on pigem õpetatud teemaga seonduvaid, mitte aga teemast endast lähtuvaid sissejuhatusi tegema.

Kokkuvõte

Kirjandite alustamiseks on mitmeid retoorilisi võtteid, millega kirjutaja seostab oma teksti laiema konteksti või maailmapildiga. Analüüs näitab, et enamik kirjutajaid eelistab alustada interdiskursiivselt: tausta kujundamisest, seoste loomisest. Intertekstuaalseid seoseid luuakse tsiteerimise, refereerimise või nimetamise abil, aga allikaile viidatakse harva konkreetselt, meelsamini kasutatakse üldistamist. Üldistamine on iseloomulik ka interpersonaalsetele algustele, mis moodustavad teise sagedamini kasutatava algustüübi. Selles rühmas paistab silma püüd *meie*-vormi abil lugejaga ühist identiteeti luua. Struktuurivõttena kasutatakse ka küsimusevormis pöördumist lugeja(te) poole. Harvem loob kirjutaja suhte teksti lugejaga iseend, oma mõtteid tutvustades. Nii küsimuste esitamine sissejuhatavas lõigus kui ka isikudeiktikute kasutamine on interpersonaalste suhete loomise viis. Vaid üksikjuhtudel julgeb kirjutaja kohe ja konkreetselt asja juurde asuda ehk teemast rääkima hakata.

Kirjandite sissejuhatused on üks komponent kirjandi kui tervikteksti ülesehitusest. Algus viitab sellele, milline järgnev tekst olema peaks või millisesse konteksti see asetuda võiks. Kirjandites on vähe ühele aspektile keskenduvaid sissejuhatusi. Enamasti on algused liiga pikad ja sisaldavad endas mitut tüüpi materjali – nii intertekstuaalseid kui ka interpersonaalseid. Sellistel juhtudel on

kirjutajal endalgi raske valida, mille külge järgnev teema arendus võiks haakuda, lugejast rääkimata. Kirjandite struktuuri õpetamisel tuleks keskenduda sellele, et sissejuhatusse valitaks üks vaatepunkt või üks teema, mida edaspidi lahkama asutakse. Liiga pikad ja erinevatest asjadest kõnelevad sissejuhatused on ebaefektiivsed, sest nad ei juhi lugejat edasi. Ka kontekst, kuhu kirjutatu asetuma peaks, on sel puhul liiga lai ja kogu maailma hõlmav. Toimivast retoorilisest võttest pole sellisel juhul põhjust rääkida.

KIRJANDUS

Ehala, M. 2000. Kirjutamise kunst. Tekstiõpetuse õpik. Künnimees. 50–53.

Fairclough, N. 1995. Discourse representation in media discourse. – Norman Fairclough. Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language. London: Longmann. 54–69.

Hage, M. 2000. Tekstiõpetus. Aineraamat. Tallinn: Koolibri. 137–139.

Halliday, M.A.K 1985. An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.

Hennoste, M 1998. Arukas arutleja. Tallinn: Virgela

Hennoste, T 2001. Uudise käsiraamat. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Iisa, K, S. Kaukanpää, A. Piehl 1997. Tekstitekijän käsikirja. Espoo: Yrityskirjat OY.

Lepajõe, K. 2003. Intertekstuaalsed suhted õpilastekstides – R. Kasik (toim), Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 102–115.

Lepajõe, K. 2004. Isikudeiksis õpilastekstides – R. Kasik (toim), Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 74–89.

Mikkola, A, A. Julin, A. Kauppinen, L. Koskela, K. Valkonen 1998. Äidinkieli ja kirjallisuus. Käsikirja. Helsinki: WSOY.

Mäntynen, A. 2003. Miten kielestä kerrotaan. Kielijuttujen retoriikkaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pajusalu, R. 1999. Deiktikud eesti keeles. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

RT I 2002 = Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava

www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp=802290

Werlich, E. 1983. A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer.